

Ржевська Майя,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-6113>
доктор мистецтвознавства, професор, професор
кафедри театрознавства. Київський національний
університет театру, кіно і телебачення
імені І. К. Карпенка-Карого, Київ, Україна

Maïia Rzhenska,
Doctor of Art Criticism hab., Professor, Professor
at the Theater Studies Department. I. K. Karpenko-Karyi
Kyiv National Theatre, Cinema and Television University,
Kyiv, Ukraine

ВЕРТЕП ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Анотація. *Мета статті* – простежити динаміку змін у застосуванні підходів і методів дослідження вертепу в різних його іпостасях та різних шарах культури. **Методологія дослідження.** Застосовано історико-генетичний та історико-типологічний методи – для простеження еволюції у формуванні підходів до студіювання вертепу, компаративний – для порівняння реалізованих методологічних стратегій, семантичний і концептуальний – для виявлення змістовних параметрів текстів та поля концепцій, до яких вони вписані. **Наукова новизна** полягає у здійсненні систематизації найбільш показових текстів у сформованому наразі масиві наукових праць про вертеп у різноманітності обраних авторами предметів і методології дослідження. **Висновки.** Поставлено питання про поле мистецтвознавчого дослідження явищ, позначених впливами поезики й естетики вертепу, а також про відповідність методології їх студіювання сучасним художнім практикам. Показано переважання історико-генетичних і джерелознавчих підходів на початковому етапі накопичення інформації (кінець XIX – перша третина XX ст.). Виявлено історіографічну та джерелознавчу спрямованість перших праць, опублікованих після тривалої перерви, зумовленої обмеженнями державної культурної політики (кінець 1980-х рр.). Проаналізовані зміни методологічних стратегій у сучасних наукових рефлексіях над феноменом вертепу. Констатовано прагнення до розкриття закладених у вертепі культурних кодів і його рецепції в різних мистецьких та культурних практиках, яке здійснювалося на основі культурологічного та інтерпретаційного (виконавського) підходів, а також інтертекстуального аналізу. Показано плідність застосування міждисциплінарного підходу при дослідженні вертепу як багатоскладового культурного (включно зі специфічними мистецькими проєкціями) явища у його іманентних особливостях і специфіці функціонування.

Ключові слова: вертеп, методологія мистецтвознавства, міждисциплінарні дослідження, наукова інтерпретація, театрознавство, музикознавство, фольклористика.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Науковий інтерес до вертепу має тривалу історію. Дослідницька активність щодо цього яскравого й непересічного явища української національної культури втілена у численних працях, де він висвітлюється як «факт етнографічної дійсності» (Федас, 34); крім того, розглядаються і прямі втілення жанрово-стильової моделі вертепу на театральній сцені, і його опосередковані (здійсне-

ні на формальному та змістовному рівнях) впливи на мистецькі твори. Відповідно до синтетичної природи й багатства проявів вертепу, його студіювання у різний час здійснювалося у предметних сферах низки наукових дисциплін: фольклористики, історії, культурології, мистецтвознавства. При цьому було реалізовано різноманітні дослідницькі підходи й методи, що зумовило формування особливого шару наукового дискурсу. Його висвіт-

лення, як видається, представляє значний інтерес, зокрема, з огляду на актуальні процеси послідовного удосконалення й збагачення методології мистецтвознавства.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій.

Питання необхідності оновлення методології гуманітарних досліджень, так само як пошуків і дотримання релевантності методологічних стратегій і конкретних методів висвітлюваним культурно-мистецьким явищам, лежить у центрі уваги представників різних галузей сучасного мистецтвознавства та гуманітаристики загалом.

Свою занепокоєність з цього приводу висловлюють найавторитетніші сучасні мистецтвознавці. «Нинішнє українське музикознавство перебуває в ситуації методологічної кризи», – стверджує Сергій Шип (Шип, 2020, с. 10), закликаючи до розгортання дискусії з приводу методів і методології музикознавства, і, насамперед, щодо проблеми визначення доцільності, коректності та ефективності методів цієї наукової галузі (Шип, 2020, с. 21).

Констатуючи наявність подібних та інших (подеколи набагато болючіших) проблем у науці про театр, Олександр Клековкін висловлювався у акцентовано гострополемічній манері. «Театрознавство у сьогоднішній Україні нагадує радше науку-утриманку, котра, й досі не усвідомивши власного шляху і не виховавши власного читача, неначе бідна родичка-сектантка, застигла на роздоріжжі, балансуючи між критикою й академічною наукою, в очікуванні бодай крихти зі столу практиків театру, археологів, філологів, істориків, а то й філософів, які здебільшого і сформували театрознавство у його класичному вимірі», – писав дослідник, наголошуючи на необхідності очищення науки й позбавлення від численних на шарувань «спекулятивної культурології, арт-менеджменту, арт-критики, кураторства, чірлідінгу тощо» (Клековкін, 2017/2, с. 130).

Ресурси оновлення мистецтвознавства слід шукати у самій художній культурі, що на одне-два покоління випереджає академічну науку, вважає Неллі Корнієнко (Корнієнко, 2013, с. 7). Дослідниця закликає до осягнення сутнісних засад існування мистецтва загалом і театру зокрема: «На пріоритетну увагу передусім заслуговують **закони** (курсів і виділення авт. – М. Р.), за якими живе театр і згідно з якими він саморегулюється в контексті художньої культури і соціуму. Все інше – вияв

цих законів через художньо-естетичні матерії»¹ (Корнієнко, 2013, с. 11). Рух до цієї мети може бути успішним лише в разі збагачення методологічного арсеналу через зближення гуманітарного, природничого й художнього начал. Цей шлях не лише декларується Н. Корнієнко, але й був апробований у її працях, де застосовано синергетичні й тоталлогічні (ті, що ґрунтуються на метафізиці тотальності) підходи й методи.

Постає питання, наскільки методологічні пошуки сучасного мистецтвознавства можуть стосуватися досліджень вертепу. Видається цілком природним, що функціонування вертепу в художній культурі сьогодення, його інтеграція до різноманітних мистецьких практик породжують і надалі породжуватимуть нові хвилі наукового інтересу. «Чимало вчених (літературознавців, мистецтвознавців, фольклористів, етнологів) досліджували його, проте залишається багато аспектів, пов'язаних із вертепом, які знову і знову аналізуються науковцями під новими кутами зору», – так окреслює перспективи збагачення предметного поля майбутніх студій Василь Балушок (Балушок, 2022, с. 119). Вочевидь, головною сферою інтересів мистецтвознавців ставатимуть при цьому власне мистецькі явища, позначені прямими чи опосередкованими впливами поезики й естетики вертепу.

Мета цієї статті – простежити динаміку змін у застосуванні підходів і методів у сформованому наразі масиві текстів, присвячених дослідженню вертепу в різних його іпостасях і різних шарах культури.

Матеріалом дослідження виступає низка створених з початку ХХ ст. і дотепер праць науковців, що репрезентують різні методологічні стратегії відповідно до модифікацій і трансформацій вертепу в сучасній культурі (як фольклорно-етнографічного явища і моделі, що втілюється в різний спосіб у тому чи іншому виді мистецтва).

Виклад основного матеріалу. Сукупність текстів української науки, в яких тою чи іншою мірою висвітлюються жанрово-стильові характеристики вертепу, питання його генези та особливостей функціонування (такий собі «дискурс вертепу») формувалася впродовж тривалого часу. Наразі можна констатувати накопичення значно-

¹ Новаторські ідеї Н. Корнієнко знаходять розвиток також у її новій монографії «Театр майбутнього – траєкторія кванту. Порядок, відкритий для випадковості (театрознавство інших вимірів)» (Київ : Дух і Літера, 2025. 464 с.).

го масиву праць, у яких вертеп поставав центром дослідницької уваги. Їх можна класифікувати за різними ознаками: методологічною, за приналежністю авторів до різних галузей науки, спрямованістю на ті чи інші форми побутування вертепу (фольклорне чи мистецьке) тощо. Проте в межах цієї статті видається доцільним застосування хронологічного принципу, що дасть можливість простежити динаміку «вертепознавства» загалом.

Найповніша інформація про початкові стадії процесу накопичення відомостей про вертеп міститься в огляді історіографії українського театру, здійсненому О. Клековкіним (Клековкін, 2017/1). Праця переконливо демонструє, що вертеп незмінно був у центрі уваги дослідників, які перебували у самому вирі формування й розвитку вітчизняного театрознавства з початку ХХ ст., і становив важливий змістовний пласт наукових концепцій Івана Франка і Володимира Перетца, Петра Рудіна і Михайла Возняка, Людмили Старицької-Черняхівської та Олександра Білецького.

Опублікована у 1906 р. розвідка Івана Франка «До історії українського вертепа ХVIII в.» є зразком здійснення дослідження на основі *історико-генетичного підходу*¹. Вертеп розглядається тут як складова частина «лялькової драми» – явища, що здавна має численні прояви в культурах різних континентів. І. Франко ретельно й послідовно висвітлював теоретичні й історичні аспекти функціонування театру ляльок (обґрунтував його специфіку, описував походження та варіанти існування в межах давніх культур Індії, Греції, Єгипту, ісламських країн, простежував еволюцію у країнах середньовічної Європи тощо), особливо зосереджуючись на питаннях міжкультурної комунікації. Складні й багатопланові культурні передумови становлення українського вертепу постають у названій праці як результат тривалих інтеграційних процесів, а власне народження вертепу – як природний прояв сформованих на цій основі внутрішніх інтенцій народної культури (Франко, 1906).

До контексту генези українського театру вписаний вертеп у праці Михайла Возняка «Початки української комедії (1619-1819)»² (Возняк, 1919). Маємо тут продовження позначених І. Франком

потенційних напрямів дослідження. Зокрема, М. Возняк аналізує тексти «північно-західно-української редакції вертепу», порівнюючи її з варіантами Миколи Маркевича і Григорія Галагана³, що названі ним «київською редакцією вертепу». Порівняльно-описовий метод поширюється також на тематичні перегуки вертепу з давньоукраїнськими літературними джерелами.

Подаючи фрагменти текстів різних варіантів вертепної драми, М. Возняк слідував стратегії, наміченій І. Франком, який наполягав на важливості збереження текстів, фіксації фольклорних матеріалів: «Я не сумніваюся, що кождий такий нововіднайдений, із забуття вирваний текст доки не якусь хоч би невеличку нову рисочку до історії нашого вертепа і для того записуване їх, хоч би як уривково захованих у народній пам'яті, вважаю дуже пожаданим»⁴ (Франко, 1906, с. 152).

Саме таку джерелознавчу інтенцію покладено в основу однієї з визначних розвідок, присвячених вертепу як складнику української культурної традиції. Книжка Євгена Марковського «Український вертеп. Розвідки й тексти» була надрукована у 1929 р. як Збірник № 86 Історично-філологічного відділу Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук і мала стати першим випуском у серії подібних досліджень. «Мета цих видань – в окремих серіях зібрати всі друковані і недруковані матеріали, що стосуються кожного виду народної драми, серед яких найчілніше місце, безперечно, належить вертепові», – писав Є. Марковський у передмові до книжки (Марковський, 1929, с. III). На превеликий жаль, цей амбітний проєкт не був (та й не міг бути) реалізований в умовах тиску тоталітарної держави, що ставав дедалі відчутнішим; після 1929 р. світ побачило лише кілька випусків Збірника.

Стратегія названої праці базується на *джерелознавчому підході*, що передбачає ретельне вивчення й подальше коментування досліджуваних матеріалів. У книжці було подано тексти (вербальні й нотні) кількох варіантів вертепу, зафіксованих у різних регіонах: Сокиренського (з варіантами), Славутинського (у записах 1897 р. і 1928 р.), Батуринського (у записі кінця ХІХ ст.), Хорольського (запис 1928 р.), – причому абсолютна більшість з цих матеріалів публікувалася вперше (за винятком виданого Г. Галаганом у 1882 р. тексту Сокиренського вертепу). Кожному з них передували

¹ О. Клековкін наводить це дослідження для ілюстрації генетичного (історико-генетичного) методу. Однак більш доречним видається говорити про застосування підходу, позаяк він виступає як послідовно проведена стратегія.

² Опублікована у 1919 р. у Львові, репринтне видання здійснене в США у 1955 р.

³ Так званий Сокиренський вертеп.

⁴ Тут і далі в цитатах зберігається орфографія оригіналу.

розгорнуті вступні статті, які й нині мають велику наукову цінність: тут було подано інформацію про походження кожного з наведених текстів вертепних драм і про рефлексії попередників автора, описи скриньок і ляльок, розбір (зіставлення) варіантів та посилання на місця збереження рукописів. Важливими є додатки: фото із зображеннями скриньок і ляльок вертепів (крім Батуринського), а також нотні матеріали – канти, пісні, танці Сокиренського та Славутинського вертепів.

Книжка Є. Марковського є результатом багаторічної роботи автора, який із застосуванням методів джерелознавчого аналізу й синтезу систематизував та узагальнив великий обсяг первинного матеріалу. У продовження цієї роботи планувалося перевидання усіх раніше виданих текстів, створення бібліографії вертепної драми, іменних і предметних покажчиків (Марковський, 1929, с. III). Проте, як уже зазначалося, проєкт не було реалізовано.

Повернення до досліджень вертепу та їх публікації стало можливим лише через кілька десятиліть, зі зміною соціокультурної ситуації, що відбулася в середині 1980-х років. Цілком природно, що відновити й продовжити перервану традицію було можливо лише через осмислення доробку науковців попередніх поколінь. Саме на це була спрямована видана в 1987 р. праця Йосипа Федаса «Український народний вертеп у дослідженнях XIX – XX ст.», що мала історіографічне наповнення і стала відправною точкою для відомого фольклориста у його подальшому студіюванні вертепу, а також створила міцне підґрунтя для роботи інших науковців.

Тексти вертепної драми, генеза та характер вертепного дійства, що наприкінці XIX – у першій третині XX ст. знаходились у центрі уваги науковців, на новому історичному етапі (починаючи з кінця XX ст.) перестали бути головним і практично єдиним предметом досліджень. При тому, що фольклорно-етнографічні проєкти запису вертепних текстів продовжували здійснюватися, накопичений масив матеріалу дав можливість зосереджуватися на глибинних особливостях цього явища, самій його філософії.

Зміна підходів до дослідження вертепу наприкінці XX ст. постає як закономірний процес, адже однією з магістральних ліній культурологічних і мистецтвознавчих студій останніх десятиліть стали явища національної культури в їхніх сутнісних вимірах. «Акцент новітнього театрознавства (як і музикознавства) зміщено вбік етноде-

алів і етноканонів», – писала про це Н. Корнієнко (Корнієнко, 2013, с. 10).

Вписаний до цієї парадигми, вертеп постає у сучасному соціокультурному середовищі в кількох іпостасях, за формулюванням Й. Федаса, у різних «формах життя»: «вертеп у побуті (це факт етнографічної дійсності); вертеп на любительській і професійній сцені; вертеп у різних видах мистецтва» (Федас, 2002, с. 34). О. Курочкін пропонує власну класифікацію, стверджуючи, що поряд із релігійно-побутовим функціонують «фестивальний, мистецький (постмодерністський), літературний, політичний різновиди вертепу, що мають свої особливі форми вираження» (Курочкін, 2014, с. 40).

Відповідно до розширення предметного поля з'явилася ціла низка досліджень, спрямованих на осягнення цих різноманітних явищ, що мають спільні корені. Наведемо деякі показові приклади таких праць.

З-поміж публікацій, присвячених вертепу в його фольклорному побутуванні, виокремимо статтю Й. Федаса «Феномен українського вертепу» (2002). Невелика за обсягом, вона має артикульовано теоретичний і вочевидь підсумковий у контексті багаторічних досліджень науковця характер. Відправною точкою міркувань автора є визначення, згідно з яким вертеп як факт етнографічної дійсності – «це явище фольклору, один із видів фольклорного театру, генетично і структурно поліелементний: породжений на перехресті народної і “вченої” культури, побудований за принципом монтажу, його універсальна жанрова якість – мозаїчність; функціонально пов'язаний головним чином з Різдом Христовим, чим насамперед і зумовлений характер художньої моделі вертепу» (Федас, 2002, с. 34). У подальшому викладі сформульовані в цьому узагальненому визначенні ознаки здобувають конкретизацію. «Фольклорність вертепу не така вже й очевидна», – пише Й. Федас і сам одразу ж наводить цілу низку аргументів на користь справедливості тверджень про його приналежність до названого шару культури: існування в усній традиції, самовідтворюваній і мінливій; стереотипний характер вертепу як органічного синтетичного комплексу вербальних і невербальних компонентів; прояви колективності на різних рівнях; опосередковані стосунки з дійсністю через створення власного світу, «інклюзивність, тобто включеність усієї фольклорної культури й окремих її складових в систему життєдіяльності етносу», коли вертеп діє як

елемент системи різдвяної святковості й «не лише відображає дійсність, але й саме є частиною дійсності» (Федас, 2002, с. 35). Показовою є також варіативність, що виявляється в тексті вистави (вербальному й музичному), в архітектурі, ляльках, та різноманітні прояви регіонального начала.

Значний інтерес представляє здійснене дослідником введення у контексті розглядуваної проблеми поняття *мозаїчності*, що постає як «універсальна внутрішня якість, породжена самою природою вертепу» (Федас, 2002, с. 35). Феномен мозаїчності розкривається в статті у різних його вимірах, взаємодії різних елементів: від органічного поєднання сакрального і профанного до неоднорідності кожного з елементів художнього синтезу (вербального, акціонального, предметного), від складу персонажів до характеру їхньої сценічної поведінки. Прояви мозаїчності дослідник знаходить також у застосуванні духовних (паралітургічних) і світських жанрів.

Наукові рефлексії над феноменом вертепу завершуються у статті міркуваннями щодо утвореного ним (і в ньому) художнього простору, що відповідає космічній моделі світу, і твердженням про те, що «український вертеп – модель православної Космосу» (Федас, 2002, с. 36).

Згадана стаття разом з іншими працями Й. Федаса показова для того етапу студіювання вертепу, коли на основі зібраного й ретельно проаналізованого матеріалу стали можливими узагальнення, здійснені на основі новітніх методологій.

Значення доробку названого науковця у становленні наукового вивчення вертепу на сучасних засадах було добре усвідомлено представниками наступного покоління дослідників. Назвемо поміж них Тетяну Зінов'єву, авторку дисертації «Еволюція східноукраїнського лялькового вертепу»; вона віддавала належне доробку Й. Федаса, «де вперше було здійснено спробу комплексного огляду й аналізу історіографії вертепу» на тлі відсутності «подібних за масштабом і широтою наукового підходу праць, присвячених вивченню процесів становлення та розвитку цієї форми театральної культури, її актуальності в проєкції на виклики сьогодення» (Зінов'єва, 2006, с. 3). Сама дослідниця запропонувала оновлення наукових підходів до вертепу через застосування поширеного на межі ХХ–ХХІ ст. так званого *культурологічного підходу*. Розкриваючи «зв'язки символіки лялькового вертепу зі світоглядними концептами, що визначають модель всесвіту в українській

культурній традиції» (Зінов'єва, 2006, с. 6), Т. Зінов'єва розглядає жанр у контексті соціокультурної динаміки, висвітлює архетипові риси персонажів і характерні для вертепу комплекси виражальних засобів.

Складність вертепу як потенційного об'єкта наукового інтересу та різноманітність можливих аспектів дослідження зумовила подальші пошуки релевантних методологічних стратегій. Так, філолог-фольклорист Віталій Якубовський, відштовхуючись від природи вертепу («генетично і структурно традиційна Різдвяна драма поліелементна, народжена на перехресті народної і книжної традиції, побудована за принципом монтажу» (Якубовський, 2013, с. 4) обрав предметом свого дисертаційного дослідження інтертекстуальні виміри вертепної драми, застосувавши складний комплекс відповідних методів.

Одним із останніх наразі прикладів пошуків нових шляхів у студіюванні вертепу є ґрунтовна монографія історика й етнолога Олександра Курочкіна «Різдвяний вертеп: шляхи історичної трансформації» (2022), де заявлено й реалізовано принципову орієнтацію на оновлення методології дослідження. Глибокий і детальний аналіз названої праці подано в рецензії Василя Балушка (2022), ми ж тут обмежимося констатацією тої обставини, що для автора принципове значення мала саме цілком визначена методологічна позиція. Це виразно виявляється в короткій анотації до книжки: «У монографії на основі міждисциплінарного підходу простежено шляхи генези й еволюції різдвяного вертепу в країнах Європи, зокрема в Україні. Конкретно-історичний аспект дослідження передбачає не тільки узагальнення певного масиву фактів, а й аксіологічний аналіз з метою визначення релігійних і життєздатних форм народної культури» (Курочкін, 2022, с. 2). Праця О. Курочкіна доводить плідність застосування *міждисциплінарного підходу* при дослідженні багатоскладового культурного (включно зі специфічними мистецькими проєкціями) явища в його іманентних особливостях і специфіці функціонування.

Для окреслення показової сучасної тенденції звернімо увагу на один зі сформульованих у згаданій вище дисертації Т. Зінов'євої висновків – той, що стосується динаміки змін всередині вертепу на тлі збереження його традиційної структури: певні спрощення на рівні форми у досліджуваний нею період поєднувалися з оновленням змісту, що було зумовлено «вимогами конкретної історико-куль-

турної ситуації, в інтерпретації якої вони виявляли свою актуальність» (Зінов'єва, 2006, с. 169). Так працює закладений у структурі другого розділу (нижнього поверху вертепного будиночка) потенціал подібного змістовного оновлення, попри твердження про те, що вертепу «чужа хронікальність, відверта злободенність» (Федас, 2002, с. 35).

«Вивчення та переосмислення давніх джерел набувають нових сенсів саме зараз, коли наша країна переживає історичний момент боротьби за існування нації», – стверджує один із учасників проєкту «Вертеп. Необарокова містерія» Руслан Кірш, який виступає як співак, актор і водночас дослідник (Кірш, 2025, с. 230). Заявленою метою його праці є «аналіз постановки <...> (2021), у якій традиційні образи і сюжетні лінії вертепу отримали сучасну інтерпретацію» (Кірш, 2025, с. 224). Справді, зміст наукового тексту Р. Кірша оприявнюється передусім через послідовне застосування описового методу, спрямованого на розкриття особливостей музично-театрального дійства. Водночас у статті опосередковано відтворено дослідницький етап роботи над матеріалом, пов'язаний із вивченням джерельної та історіографічної бази майбутнього проєкту. Саме ця підготовча робота великою мірою визначила зміст мистецької концепції. Наскільки можна судити з поданого Р. Кіршем тексту, в русі від наукового осмислення проблеми до мистецького (художнього) втілення матеріалу був застосований *інтерпретаційний (інтерпретаторський), виконавський підхід* як визначальний у колективній дослідницькій стратегії, а в його межах – контекстуально-інтерпретаційний метод¹.

В основу музично-театрального проєкту було покладено матеріали фондів Музею театрального, музичного та кіномистецтва України, що стосуються свого часу дослідженого у праці Є. Марковського Сокиринського (Галаганівського) вертепу – одного з визначних джерел, що репрезентують давню культурну традицію. Проте автори проєкту виявили готовність до її переосмислення (що декларується вже в апеляції до стилістики необароко). Збереження головних складників драматургії поєднується тут з новаціями, спрямованими на сприйняття сучасного глядача, «грою в бароковий

театр» (Кірш, 2025, с. 227). За відсутності вертепної скриньки та ляльок усе навантаження припадає на чотирьох учасників перформансу: трьох вокалістів та інструменталістку (клавесин), які виконують різні ролі й різні функції. При цьому послідовно втілювані нотні тексти трактовані в бароковому дусі, що виявляється і в підході до формування ансамблю, і у прагненні до відтворення автентичної виконавської манери («історично інформованого виконавства»). Підґрунтям осмисленого й відповідального ставлення до інтерпретації музичного матеріалу насамперед є, як видається, накопичений у сучасному музикознавстві значний пласт наукової інформації (як-от здійснені Юрієм Медведиком дослідження духовної пісні). Актуалізація й переосмислення традиції, таким чином, здійснюються у проєкті на науковому й творчому рівні.

Проєкт «Вертеп. Необарокова містерія» є одним із проявів практики втілення вертепної моделі з різною мірою повноти й наближення до автентичних варіантів, що здобула поширення на тлі процесів «рішучої перебудови старих і утворення нових конструкцій громадського життя, нових укладів і парадигм людських стосунків» (Курчкін, 2014, с. 37). Крім того, вертепна модель (або окремі її елементи) стала основою численних мистецьких проєктів, здійснюваних як професійними, так і аматорськими колективами. Розвиток цієї тенденції спричинився до формування нового сегменту наукових досліджень, які мають переважно мистецтвознавчу природу.

У цілій низці праць висвітлено вплив естетики вертепу через його архітектуру, роль самої ідеї вертепної скрині у формуванні сценічного простору театральної вистави. Зокрема, Дар'я Іванова-Гололобова, здійснивши компаративний аналіз двох тематично не пов'язаних із вертепом вистав українських і німецьких лялькарів, доходить висновку про опосередкований (і плідний) вплив моделі вертепної скрині на реалізовані в них художньо-стилістичні, композиційні рішення. Традиція розігрування лялькових вертепних вистав постає в статті як джерело можливостей та інструмент втілення глибинних гуманістичних сенсів (Іванова-Гололобова, 2022).

Специфіку вертепного будиночка пропонують врахувати для створення міждисциплінарного (приміром, театрально-книжкового) мистецького проєкту автори ще однієї статті (Вергелес, 2024).

Окремий сегмент «вертепознавчих» досліджень становлять праці, інспіровані актуалізаці-

¹ У сучасній філології контекстуально-інтерпретаційний метод визначають як «сукупність процедур, спрямованих на встановлення статусу тексту щодо інших текстів, його значимості в соціокультурному контексті, а також на реконструкцію авторського (комунікативного) задуму, мотивів і цілей, загального змісту, рецептивної спрямованості тексту тощо» (Коломієць, 2015, с. 113).

сю питань національної ідентичності й спротиву зовнішній агресії в ситуації повномасштабного вторгнення. Т. Зінов'єва, звертаючись до теми персонажів вертепу, ще раз наполягає на доцільності застосування культурологічного підходу в мистецтвознавчому висвітленні його стильової та художньої структури, а також «соціокультурних ніш [його] повсякденного побутування» (Зінов'єва, 2023, с. 63). Театрознавиця Ольга Дорофєєва спрямовує увагу на сучасну мистецьку практику, аналізуючи провідну роль експериментального сценографічного рішення музичного перформансу «Вертеп» Харківського державного театру ляльок імені В. А. Афанасьєва (2022), де «біблійний сюжет та мотиви українського традиційного театру ляльок загострювалися оптикою сучасної війни» (Дорофєєва, 2023, с. 7). Описовість, цілком природна у ситуації безпосереднього реагування на мистецькі твори, які щойно народилися, доповнюється тут об'ємністю бачення, прагненням вмонтувати виставу до сучасних контекстів – як соціокультурного загалом, так художнього зокрема.

Праця Інеси Кульчицької (2025) поєднує дві вище окреслені тенденції. Вона присвячена аналізу двох вистав театрів ляльок – «Чорний півень» (Херсон) та «Ірод» (Ужгород), – де авторка статті виступала як сценографка; обидві вистави були створені на емоційному тлі, що сформувалося внаслідок повномасштабного вторгнення рф до України. Відтак інтерпретаційний підхід органічно поєднаний у тексті з аналізом того, в який спосіб естетика й «архетипічні форми вертепу можуть бути <...> інтегровані у сучасну сценографію» (Кульчицька, 2025, с. 192), що стає підставою для введення до обігу терміна «вертепна сценографія» (там само).

Висновки. Здійснене у статті занурення в науковий дискурс, сформований у результаті досліджень вертепу – українського культурно-мистецького феномена, що має багатовікову історію, – дало змогу простежити динаміку змін у тематиці праць і методологічних позиціях їхніх авторів. Інтерес до проблем походження вертепу та до його фольклорних проявів природним чином визначив переважання історико-генетичних і джерелознавчих підходів на початковому етапі накопичення інформації (кінець XIX – перша третина XX ст.). Перші праці, опубліковані після тривалої перерви, спричиненої жорсткими обмеженнями державної культурної політики (кінець 1980-х рр.), мали історіографічну та джерелознав-

чу спрямованість. Особливості соціокультурної ситуації наступного періоду зумовили збагачення предметного поля та змісту досліджень у різних галузях гуманітаристики, де подальші намагання розкрити закладені у вертепі культурні коди сусідять із висвітленням актуалізації його рецепції в різних мистецьких і культурних явищах. Процес пошуків нових стратегій у наукових рефлексіях над феноменом вертепу не втрачає інтенсивності. При цьому питання про поле мистецтвознавчих досліджень явищ, позначених прямими чи опосередкованими впливами поетики й естетики вертепу, а також про відповідність методології їх студіювання сучасним мистецьким практикам, залишаються актуальними.

Джерела та література

- Балушок, В. (2022). [Рецензія], Курочкін О. В. Різдвяний вертеп: шляхи історичної трансформації : монографія. Київ : Ліра-К, 2022. 188 с. *Народна творчість та етнологія*, № 2 (402). С. 119-123.
- Вергелес, С., Галинська, Г. (2024). Вертеп як культурне явище у створенні міждисциплінарного мистецького проєкту. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 77, том 1. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика». С. 93-99. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/77-1-12>
- Возняк, М. (1919). Початки української комедії (1619-1819). Львів : Вид-во «Всесвітньої бібліотеки». 251, [1] с.
- Дорофєєва, О. (2023) Діяльність Харківського державного академічного театру ляльок ім. В. А. Афанасьєва під час повномасштабного вторгнення. *Філософія та гуманізм*. Вип. 1(17). С. 5-12. URL: https://philhum.odessit.info/uploads/Fil_Hum_17_p005.pdf (дата звернення: 05.09.2025)
- Зінов'єва, Т. (2023). Вертепний театр ляльок як український культурний ген супротиву російській агресії: персонаж Москаль. *Філософія та гуманізм*. Вип. 1(17). С. 58-63. URL: https://philhum.odessit.info/uploads/Fil_Hum_17_p058.pdf (accessed: 15.09.2025)
- Зінов'єва, Т. А. (2006). Еволюція східноукраїнського лялькового вертепу : дис. ...канд. мистецтвознавства : 17.00.01 – Теорія та історія культури / Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. 190 с.
- Іванова-Гололобова, Д. (2022). Диптих вистав «Все буде гаразд» та «Фрідл Дікер»: трагедія голокосту крізь сакрально-профанну дихотомію вертепу. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 54, том 1. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика». С. 113-120. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/54-1-16>
- Кірш, Р. (2025). Перформанс «Вертеп. Необарокова містерія» (2021): досвід режисерської та виконавської ін-

- терпетації. *Contemporary Ukrainian Musicology in the Context of World Culture: Value Interactions : Scientific monograph*. Riga, Latvia : Baltija Publishing. P. 223-232. DOI <https://doi.org/10.30525/978>
- Клековкін, О. (2017). *Історіографія театру: Напрями. Школи. Методи. Постаті: Навчальний посібник*. Київський національний університет театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого. Київ : АртЕк. 336 с.
- Клековкін, О. (2017). Реактуалізація театрознавства. *МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія*. Вип. 12-13. С. 130-149.
- Коломієць, О. (2015). Сучасні методи дослідження синоптичних текстів публіцистичного стилю. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*, № 18, том 2. С. 113-116.
- Корнієнко, Н. (2013). Нелінійне театро(мистецтво)знавство: постнекласичний ландшафт. Від Фауста до Протея : монографія. Київ : Альтерпрес. 264 с.
- Кульчицька, І. (2025). Трансформація традиційної вертепної сценографії у виставах «Чорний півень» та «Ірод». *Наукові записки*. Вип. 14 . Ужгород, Академія культури і мистецтв. С. 187-194. DOI: https://doi.org/10.59694/ped_sciences.2025.14.187
- Курочкін, О. (2022). *Різдвяний вертеп: шляхи історичної трансформації* : монографія. Київ: Ліра-К.188 с.
- Курочкін, О. (2014). Український вертеп на межі двох епох. *Народна творчість та етнологія*. № 6. С. 29-41.
- Марковський, Є. (1929). *Український вертеп. Розвідки й тексти*. Київ : Всеукраїнська Академія Наук. IV+201 с.+додатки.
- Федас, Й. (1987). *Український народний вертеп у дослідженнях XIX – XX ст.* Київ : Наукова думка. 182 с.
- Федас, Й. (2002). Феномен українського вертепу. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 13. С. 34-37.
- Франко, І. (1906). *До історії українського вертепа XVIII в.* Львів. 152 с.
- Якубовський, В. (2013). Український вертеп: інтертекстуальний аспект : дис. ...канд. філолог. наук : 10.01.07 – фольклористика / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. 221 с.
- Drohobych : Vydavnychiy dim «Helvetyka». S. 93-99. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/77-1-12> [in Ukrainian]
- Vozniak, M. (1919). Pochatky ukrainskoi komedii (1619-1819) [Ukrainian comedy: origins (1619-1819)]. Lviv : Vyd-vo «Vsesvitnoi biblioteky». 251, [1] c. [in Ukrainian]
- Dorofieieva, O. (2023). Diialnist Kharkivskoho derzhavnoho akademichnoho teatru lialok im. V. A. Afanasieva pid chas povnomasshtabnoho vtorhnennia [Activities of Kharkiv V. A. Afanasyev State Academic Puppet Theater during the full scale invasion of Ukraine]. *Filosofia ta humanizm*. Vyp. 1(17). S. 5-12. https://philhum.odessit.info/uploads/Fil_Hum_17_p005.pdf (accessed: 05.09.2025) [in Ukrainian]
- Zinovieva, T. (2023). Vertepnyi teatr lialok yak ukrainskyi kulturnyi hen suprotivu rosiiskii ahresii: personazh Moskal' [The Vertep Puppet Theatre as a Ukrainian cultural gene of resistance against russian aggression: The Character of the Moskal']. *Filosofia ta humanizm*. Vyp. 1(17). S. 58-63. https://philhum.odessit.info/uploads/Fil_Hum_17_p058.pdf (accessed: 15.09.2025) [in Ukrainian]
- Zinovieva, T. A. (2006). Evoliutsiia skhidnoukrainskoho lialkovoho vertepu [The evolution of the Eastern Ukrainian puppet vertep tradition] : dys. ...kand. mystetstvovnavstva : 17.00.01 – Teoriia ta istoriia kultury / Derzh. akad. keriv. kadriv kultury i mystetstv. 190 s. [in Ukrainian]
- Ivanova-Hololobova, D. (2022). Dyptykh vystav «Vse bude harazd» ta «Fridl Diker»: trahediia holokostu kriz sakralno-profannu dykhotomiiu vertepu [Diptych of the performances «Everything will be alright» and «Friedl Dicker»: the tragedy of holocaust through the sacral-prophanic dichotomy of vertep]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. Vyp. 54, tom 1. Drohobych : Vydavnychiy dim «Helvetyka». S. 113-120. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/54-1-16> [in Ukrainian]
- Kirsh, R. (2025). Performans «Vertep. Neobarokova misteriiia» (2021): dosvid rehyserskoi ta vykonavskoi interpretatsii [Performance «Nativity scene. Neobaroque mystery» (2021): experience of directorial and performing interpretation]. *Contemporary Ukrainian Musicology in the Context of World Culture: Value Interactions : Scientific monograph*. Riga, Latvia : Baltija Publishing. P. 223-232. DOI <https://doi.org/10.30525/978> [in Ukrainian]
- Klekovkin, O. (2017). *Istoriografiiia teatru: Napriamy. Shkoly. Metody. Postati: Navchalnyi posibnyk* [Historiography of Theater: Directions. Schools. Methods. Figures: A Study Guide]. Kyivskyi natsionalnyi universytet teatru, kino i telebachennia im. I. K. Karpenka-Karoho. Kyiv : ArtEk. 336 s. [in Ukrainian]
- Klekovkin, O. (2017). Reaktualizatsiia teatroznnavstva [Reactualization of theatre studies]. *MIST: Mystetstvo, istoriia, suchasnist, teoriia*. Vyp. 12-13. S. 130-149. [in Ukrainian]

References

- Balushok, V. (2022). [Retsenziia], Kurochkin O. V. Rizdviani vertep: shliakhy istorychnoi transformatsii : monohrafiia [Christmas Vertep: Pathways of Historical Transformation : a monograph.]. Kyiv : Lira-K, 2022. 188 s. *Narodna tvorchist ta etnolohiia*, № 2 (402). S. 119-123. [in Ukrainian]
- Verheles, S., Halynska, H. (2024). Vertep yak kulturne yavyshe u stvorenni mizhdystsyplinarnoho mystetskoho proiektu [Vertep as a cultural phenomenon for creating a contemporary interdisciplinary art project]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. Vyp. 77, tom 1.

- Kolomiets, O. (2015) Suchasni metody doslidzhennia synoptychnykh tekstiv publitsystychnoho styliu [Modern methods of researching synoptic texts of publicistic style]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Filolohiia*. № 18, tom 2. S. 113-116. [in Ukrainian]
- Korniienko, N. (2013). *Neliniine teatro(mystetstvo)znavstvo: postneklasychnyi landshaft. Vid Fausta do Proteia* : monohrafiia [Non-linear Theatre (Art) Studies: The Postnonclassical Landscape. From Faust to Proteus : A monograph]. Kyiv : Alterpres. 264 s. [in Ukrainian]
- Kulchytska, I. (2025). Transformatsiia tradytsiinoi vertepnoi stsenohrafiï u vystavakh «Chornyi piven» ta «Irod» [Transformation of traditional vertep stage design in the performances «Black rooster» and «Herod»]. *Naukovi zapysky*. Vyp. 14 / Uzhhorod, Akademiia kultury i mystetstv. S. 187-194. DOI: https://doi.org/10.59694/ped_sciences.2025.14.187 [in Ukrainian]
- Kurochkin, O. (2022) *Rizdvianyi vertep: shliakhy istorychnoi transformatsii* : monohrafiia [Christmas Vertep: Ways of Historical Transformation: A monograph]. Kyiv : Lira-K. 188 s. [in Ukrainian]
- Kurochkin, O. (2014). Ukrainskyi vertep na mezhi dvokh epoch [Ukrainian vertep at the turn of two epochs]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia*. № 6. S. 29-41. [in Ukrainian]
- Markovskyi, Ye. (1929) *Ukrainskyi vertep. Rozvidky y teksty* [Ukrainian Vertep: Research and Texts]. Kyiv : Vseukrainska Akademiia Nauk. IV+201 s.+dodatky. [in Ukrainian]
- Fedas, Y. (1987). *Ukrainskyi narodnyi vertep u doslidzhenniakh XIX–XX cm.* [Ukrainian folk vertep in 19th - 20th century studies] Kyiv : Naukova dumka. 182 s. [in Ukrainian]
- Fedas, Y. (2002). Fenomen ukrainskoho vertepu [The phenomenon of the Ukrainian vertep]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Vyp. 13. S. 34-37. [in Ukrainian]
- Franko, I. (1906). *Do istorii ukrainskoho vertepa XVIII v.* [On the history of the 18th-century Ukrainian Vertep]. Lviv. 152 s. [in Ukrainian]
- Yakubovskiy, V. (2013). Ukrainskyi vertep: intertekstualnyi asp. [Ukrainian Vertep: The Intertextual Aspect] : dys. ...kand. filoloh. nauk : 10.01.07 – folklorystyka / Kyiv. nats. un-t imeni Tarasa Shevchenka. 221 s. [in Ukrainian]

Maiia Rzhenska

The Vertep as a Subject of Scholarly Inquiry: Methodological Aspects

Abstract. *The purpose* of the article is to trace the dynamics of changes in the application of research approaches and methods in studies of the vertep (Ukrainian nativity performance) across its various hypostases and cultural layers. **Research methodology.** The study employs the following methods: historical-genetic and historical-typological (to trace the evolution of approaches to the study of the vertep); comparative analysis (to compare implemented methodological strategies); and semantic and conceptual analysis (to identify the substantive parameters of the texts and the conceptual field within which they are situated). **The scientific novelty** of the study lies in the systematization of the most representative texts within the currently emerging body of scholarly literature on the vertep, taking into account the diversity of research topics and methodologies employed by the authors. **Results and conclusions.** The article examines, within art scholarship, phenomena influenced by vertep poetics and the aesthetics of the nativity scene, as well as the correspondence between research methodologies and contemporary artistic practices. It demonstrates the predominance of historical-genetic and source-based approaches at the initial stage of information accumulation in the late nineteenth and early twentieth centuries. The historiographic and source-oriented character of studies published after a prolonged hiatus caused by state cultural policy restrictions in the late 1980s is identified. Shifts in methodological strategies in contemporary scholarly reflections on the vertep are analyzed. Particular attention is paid to the growing interest in uncovering the cultural codes embedded in the vertep and its reception in various artistic and cultural practices, using cultural studies, interpretive (performance-based), and intertextual approaches. The study confirms the effectiveness of an interdisciplinary approach to the vertep as a multi-component cultural phenomenon, including its specific artistic manifestations and modes of functioning.

Keywords: vertep (Ukrainian nativity performance), methodology of art studies, interdisciplinary research, scholarly interpretation, theatre studies, musicology, folklore studies.

Подано до редакції 19.10.2025

Підписано до друку 25.11.2025